

KASNOSTALEŠKO DRUŠTVO BANSKE HRVATSKE U 19. STOLJEĆU

Marija Luketić i Tamara Mazur
Filozofski fakultet u Osijeku, Odsjek za povijest
E-mail: marija.luketic@gmail.com,
tamaramazur5@gmail.com

Može se reći da se u akademskim krugovima, ali često i svakodnevno, prilikom razmatranja povijesnih događaja uglavnom razmatra politička povijest. Dakako, nikako se ne može osporiti njezina važnost pri objašnjavanju današnjeg stanja u svijetu, no „zagrebemo“ li ispod površine tih svih silnih događaja, uviđamo da se nešto manje govori (te u znanosti istražuje) svakodnevni život bilo plemstva bilo običnoga puka. U ovome radu analizirat će se kasnostaleško društvo Banske Hrvatske, ono društvo koje će u 19. stoljeću biti obuhvaćeno modernizacijom u smislu početka onoga što nazivamo „nacionalnom integracijom“, dakle procesi mobiliziranja nacionalne svijesti te homogenizacije kulture. Sintezom postojećih radova i istraživanja (s posebnim osvrtom na historijsku demografiju) ovim člankom odgovorit će se na sljedeća istraživačka pitanja: kako je ustrojeno kasnostaleško društvo Hrvatske, kako su društveni slojevi međusobno utjecali jedni na druge, koja su glavna obilježja života društvenih slojeva Banske Hrvatske toga doba?

Ključne riječi: kasnostaleško društvo, modernizacija, historijska demografija, svakodnevni život

Stanovništvo Hrvatske u 19. stoljeću

Prije prikaza kasnostaleškog društva Banske Hrvatske objašnjenjem načina života staleža i njihova položaja u 19. stoljeću, u ovome će se radu prikazati demografsko kretanje stanovništva hrvatskih zemalja kako bi bio jasnije ocrtan povijesni kontekst. Dakako, potrebno je istaknuti da je u 19. stoljeću teritorij današnje Hrvatske rascjepkan, podijeljen u nekoliko cjelina s međusobno različitim statusom. Najveći dio stanovništva Hrvatske tijekom 19. stoljeća živio je u Hrvatskoj i Slavoniji (danas je to, od cijeloga teritorija, tek 18 869 km²) dok je teritorijalno najveća bila Vojna krajina (20 910 km² današnjeg teritorija Republike Hrvatske). Istra (3 130 km²) je do 1797. bila djelomično austrijska, a nakon pada Mletačke Republike u cijelosti je pripala Austriji, kao i Dalmacija (11 758 km²), uključujući i prostor Dubrovačke Republike (1 092 km²) koja je prestala postojati 1808. godine pri čemu su je Francuzi priključili u „Ilirske pokrajine“. Od 1815. godine Austrija prostor nekadašnje Dubrovačke Republike inkorporira u Dalmaciju. Međimurje (724 km²) i hrvatski dio Baranje (1 147 km²) do 1918. godine pripadali su teritorijalnom opsegu Ugarske. Nadalje, Rijeka (21 km²) se tijekom 19. stoljeća nalazila pod direktnom upravom Ugarske kao *corpus separatum* (takav status ostaje i pri

sklapanju nagodbe između Hrvatske i Ugarske, 1868.).⁸¹ Godine 1867., nakon Austro-ugarske nagodbe, Istra i Dalmacija nalaze se pod nadležnošću austrijskog Carevinskog vijeća dok su Hrvatska i Slavonije imale zastupnike u Ugarskom saboru te se prema Ugarsko-hrvatskoj nagodbi (iz 1868.) tek 1881. godine Vojna krajina pripaja Hrvatskoj i Slavoniji. Sva navedena područja Hrvatske su do 1857. godine bila autonomna što se tiče popisa stanovništva. Popisivanje se vršilo povremeno, u različito vrijeme te su korištene različite metodologije provedbe. Demografske karakteristike nabrojanih rascjepkanih prostora Hrvatske bile su različite – kretanje broja stanovnika, mortalitet i natalitet, osobine i učestalost migracija itd. Sustavnim istraživanjima historijskih demografa (npr. Dražen Živić, Ivan Čizmić, Vlado Puljiz, ...) stvorena je jedinstvena i cjelovita slika kretanja stanovništva korištenjem parcijalnih podataka koji su dobiveni do 1857. godine.⁸²

Demografski pokazatelji: dinamika kretanja stanovništva

Historijsko-demografskim metodama istraživanja utvrđeno je da se broj stanovnika današnje Hrvatske u 19. stoljeća gotovo pa udvostručio pri čemu je porast bio sporiji u prvoj polovici (33,5%), nego u drugoj polovici kada je porast bio 62,4%. Gledano u cjelini, stope rasta bile su niže do 1880. godine (gledano na godišnjoj razini) dok su od te godine znale rasti i do 1%.⁸³

Na osnovi parcijalnih podataka koji su poznati, 1800. u Hrvatskoj je živjelo 1 595 143 stanovnika, 1857. 2 130 183, a 1910. godine 3 460 584 stanovnika. Glavni uzrok ovakvih razlika u broju stanovnika definitivno je to što se dogodila demografska tranzicija⁸⁴ hrvatskoga stanovništva, a ono što je također važno istaknuti jesu ljudski gubici koji su uzrokovani time da je Austrija u prve dvije trećine 19. stoljeća vodila dosta ratova, a u kojima je u velikom broju sudjelovala vojska iz Vojne krajine. Razmjeri u kojima je Austrija koristila ljudstvo Vojne krajine ogleda se u činjenicama da je 1809. godine u ratu protiv Francuske austrijska vojska brojila 400 000 vojnika, a od toga čak 100 000

⁸¹ Stipetić, „Stanovništvo Hrvatske“, 13.

⁸² Isto, 13-14.

⁸³ Isto, 14.

⁸⁴ „Demografska tranzicija ili demografski prijelaz, prijelazno razdoblje u procesu razvoja stanovništva iz stanja visokih stopa nataliteta i mortaliteta, karakterističnih za predindustrijska društva, na nisku razinu stopa nataliteta i mortaliteta stanovništva karakterističnu za razvijena, moderna društva. Proces etapnog razvoja stanovništva, od kojega polazi teorija demografske tranzicije, izvodi se prvenstveno iz povijesnog iskustva razvoja stanovništva u zemljama zapadne i sjeverozapadne Europe.“

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=14512> (6. 6. 2017.)

vojnika iz Vojne krajine. Slično je bilo i kada su formirane Ilirske pokrajine s čijeg se područja Napoleon također koristio ljudstvom Vojne krajine za svoja osvajanja i ratne probitke.⁸⁵

Ukratko, najvažniji čimbenici demografske dinamike nekoga društva jesu natalitet i mortalitet, dakle stopa rodnosti i smrtnosti stanovništva. Natalitet i mortalitet mjere se stopama – brojem rođenih ili umrlih u određenom periodu na 1000 stanovnika. Tijekom cijelog 19. stoljeća stopa nataliteta hrvatskoga stanovništva bila je visoka, a ona počinje opadati nakon 1890. godine.⁸⁶ Zanimljivo je da je u razdoblju između 1780. i 1880. godine najvišu stopu nataliteta imala Vojna krajina, a najnižu, očekivano, Dalmacija.⁸⁷ Osim toga, do 1880. godine stopa mortaliteta hrvatskog stanovništva također je iznimno visoka ukoliko se podaci usporede sa zapadnoeuropskim zemljama.⁸⁸ Do smanjenja dolazi tek od 1880. godine. „Osnovna karakteristika smrtnosti stanovništva Hrvatske u ovom periodu jest veće kolebanje opće stope smrtnosti nego što je to bio slučaj sa stopom nataliteta, veće regionalne razlike u stopama smrtnosti nego što je bio slučaj sa stopama nataliteta te vrlo visoka smrtnost dojenčadi i male djece (do 5 godina) ...“.⁸⁹ Dakako, uzrok visokih stopa mortaliteta gospodarske su prilike te nepretjerano brz razvoj zaštite zdravlja i sanitarne kulture. Razlika između stopa mortaliteta i nataliteta govori nam koliki je prirodni prirast stanovništva. Početkom 19. stoljeća prirodni prirast iznosio je oko 5, sredinom stoljeća iznosio je oko 6, a od 1871. do 1880. godine bio je manji od 3 (posljednji podaci za ovaj rad nisu presudni, no važni su zbog teorijskog okvira i uvoda u tematiku). Tek će poslije 1880. godine Hrvatska sustići zapadne zemlje po svom prirodnom prirastu.

Migracije stanovništva

Dinamika demografskih kretanja uzrokovana je i migracijama pa treba uzeti u obzir one koji su se naseljavali na hrvatskim prostorima (uglavnom stranci) te one koji su odlazili u druge dijelove Hrvatske ili van Hrvatske – njezine domaće žitelje. Tijekom cijelog 19. stoljeća Hrvatska je bila značajno odredište naseljavanja kada stranci uglavnom

⁸⁵ Stipetić, „Stanovništvo Hrvatske“, 14-15.

⁸⁶ Isto, 15.

⁸⁷ Gelo, *Demografske promjene*, 124.

⁸⁸ Npr. Velika Britanija: „... broj stanovnika stalno se povećava: prema prvom popisu iz 1801. (bez Sjeverne Irske) on je iznosio 10,5 milijuna; 1901. godine 38,2 milijuna...“ ; <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=64138> (6. 6. 2017.)

⁸⁹ Gelo, *Demografske promjene*, 147.

dolaze u gradove Hrvatske i Slavonije kako bi osnivali i otvarali radionice i poduzeća. Osim takvih doseljenika bilo je i doseljenika iz Njemačke, Ugarske, Češke itd., običnih seljaka koji dolaze na zemljišne posjede onih koji su bili u dugovima te su ukinućem kmetstva jednostavno bili prisiljeni prodati dijelove ili cijela svoja zemljišta. Spomenuti „fenomen“ bio je uobičajen u sredinama s brzim i snažnim gospodarskim razvojem u priobalnim gradovima (Rijeka, Pula, ali i Zadar i Split) gdje upravo industrijalizacija i urbanizacija u zamahu, priljevom stranog stanovništva, dovode do ubrzane asimilacije.⁹⁰ Također, potrebno je spomenuti da upravo polovicom 19. stoljeća počinje prvi od četiri vala iseljavanja hrvatskoga stanovništva, uglavnom u prekoceanske zemlje što će dodatno utjecati na demografiju.⁹¹

Dobna struktura stanovništva

Mijenjanje stope smrtnosti tijekom 19. stoljeća uzrokuje i to da se povećala i prosječna dob stanovništva koja je na početku 19. iznosila 24, a početkom 20. stoljeća dosegla je visinu od 26,8 godina čime se dobna struktura stanovništva, baš kao i stopa smrtnosti (što doprinosi rastu broja stanovnika), morala izmijeniti. Od polovice 19. stoljeća povećao se i udio mladog stanovništva, no raste i udio starog stanovništva sa 2,7 na 5,4% unutar promatranog stoljeća.⁹² Posljedica opisanih promjena strukture dovela je do smanjenja onog dijela stanovništva koji su sposobni za rad te se, sukladno tome, sve veći broj žena morao uključiti u procese proizvodnje, kao i u poljoprivredne radove.

Profesionalna i obrazovna struktura

Gledajući profesionalnu komponentu tijekom čitavog 19. stoljeća, Hrvatska je „poljoprivredno dominantna zemlja“⁹³ pri čemu je nepoljoprivredni sektor zaista bio slabo razvijen jer modernizacija tek treba uslijediti u to vrijeme. Iako su podaci o profesionalnoj komponenti stanovništva za prvu polovicu 19. stoljeća nepotpuni, ipak se uspjela rekonstruirati profesionalna struktura stanovništva pri čemu je udio poljoprivrednika 1820. bio 90,2%, 1869. 85,9%, a 1910. godine 78,6%. Podaci dokazuju

⁹⁰ Stipetić, „Stanovništvo Hrvatske“, 16-17.

⁹¹ Čizmić i Živić, „Vanjske migracije stanovništva Hrvatske“, 58.

⁹² Isto, 17.

⁹³ Isto, 19.

da u 19. stoljeću jača razvoj djelatnosti koje nisu poljoprivredne što govori o postupnoj modernizaciji gospodarstva, a samim time i jačanju tržišne ekonomije. Poljoprivrednici, većinom siromašni seljaci, tijekom 19. stoljeća živjeli su, uglavnom, u gospodarstvima koje nazivamo naturalnima, dakle kako bi podmirili svoje potrebe. Dakako, postupnom minuću takvih gospodarstava doprinijelo je ukidanje kmetstva 1848. godine. Postupno se prelazilo na tržišno gospodarenje jer su seljaci za otkup zemlje morali plaćati poseban porez, a da bi došli do novca morali su svoje proizvode prodavati. Raste i potražnja za nepoljoprivrednim proizvodima pa se tako razvijaju obrti i manufakture, a na prijelazu stoljeća počinju se razvijati i industrijski pogoni. Samim time povećava se broj obrtnika, a jačanjem građanskih prava i broj ljudi u javnim službama. Unatoč takvom napretku, Hrvatska tijekom 19. stoljeća i dalje ostaje uglavnom agrarna i poprilično zaostala zemlja „na periferiji Europe“.⁹⁴ Stanovništvo je u velikom broju bilo nepismeno. Prema popisu iz 1880. godine, 78% stanovništva bilo je nepismeno: 68% muškaraca i čak 80% žena. Školovanje djece nije bilo obavezno do uvođenja školskih zakona 1874. godine (Hrvatska i Slavonija) čime se uvodi da su djeca od 7. do 14. godine obvezna ići u 4-godišnju pučku školu, a što je, naravno, dovelo do smanjenja nepismenosti stanovništva.⁹⁵

Urbanizacija

Početak 19. stoljeća stanovništvo je pretežno živjelo na selima (seoskim naseljima) jer su gradovi bili rijetki i slabo naseljeni. Početkom 19. stoljeća najveći gradovi bili su Zagreb (8 768 stanovnika) te Varaždin (7 500 stanovnika). Gospodarski zamah u razvoju od polovine 19. stoljeća biva snažniji kako su se i razvijale nepoljoprivredne djelatnosti – manufakture, zanati, trgovina, a sve je to rezultiralo razvojem gradskih naselja. Tek poslije 1857. godine raste broj gradskih naselja kao i broj stanovnika istih. Godine 1857. $\frac{2}{3}$ stanovništva živjele su u naseljima s brojem stanovnika manjim od 1000, a brzo izrastanje naselja u gradove te uređenje i razvoj infrastrukture znatniji su u drugoj polovici stoljeća.⁹⁶ Urbanizacija kao proces može se smatrati temeljnim procesom za stvaranje podloge građanskog društva. Gradovi su u 19. stoljeću, na svojevrstan način, izgledali kao „otoci društvenoga razvoja u moru gospodarske zaostalosti“⁹⁷ te se izrazito

⁹⁴ Čizmić i Živić, „Vanjske migracije stanovništva Hrvatske“, 19.

⁹⁵ Isto

⁹⁶ Isto, 21-24.

⁹⁷ Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 52.

važnim smatra djelovanje gradova i većih trgovišta na okolicu vezano za njihov razvoj i napredak. „Urbanizacija je dakle u cjelini tekla polagano i uspjeh gradova pri poticanju procesa modernizacije cijele zemlje ostao je razmjerno skroman“, tvrde Gross i Szabo.⁹⁸

Društvena stratifikacija hrvatskog stanovništva u 19. stoljeću

Postoji nekoliko postavki koje je potrebno istaknuti prije prikaza ustroja hrvatskoga društva u 19. stoljeću. Naime, prikaz ustroja hrvatskoga društva u prvoj polovici 19. stoljeća osobito je težak iz nekoliko razloga; prije svega problematika je u nedostatku podataka o ustroju i brojnosti stanovništva (sustavno popisivanje postoji tek od 1875. godine kada je osnovan Hrvatski statistički zavod). Drugi je problem politička i teritorijalna, kulturološka i gospodarska raznolikost Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, ali i hrvatskih zemalja (misli se u širem smislu). Treći problem je nedostatak demografskih i socioloških istraživanja hrvatskog društva općenito pa se tako koriste podaci i istraživanja koja su proveli povjesničari koji se bave ekonomskom, kulturnom i političkom poviješću. Korištenjem statistike pri obradi demografskih podataka uglavnom su se iznosili kvantitativni, a ne toliko kvalitativni podaci o hrvatskom stanovništvu pa se samim time manje pisalo o sastavu i ustroju društva.⁹⁹

Osnovne odrednice staleškog i građanskog društva

Može se reći da se i bez nekih posebnih istraživanja može govoriti o podjeli hrvatskog društva „prema društveno gospodarskim razdobljima“¹⁰⁰ pa stoga imamo do revolucijskih događaja 1848. feudalno (staleško) društvo, u drugoj polovici 19. i u 20. stoljeću – građansko društvo. U travnju 1848. godine ban Jelačić *Banskim pismom* ukida kmetstvo, donosi se prvi građanski izborni red te je u lipnju 1848. godine sazvan prvi građanski Sabor Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u Zagrebu. Feudalni zaostaci potpuno se dokidaju od doba banovanja bana Ivana Mažuranića (1873. – 1880.) do Prvog svjetskog rata. Tek potpunim ukidanjem feudalizma omogućena je izgradnja liberalnog građanskog društva u kojem plemstvo više nije jedini politički subjekt društva.

⁹⁸ Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 53.

⁹⁹ Pavličević, „Ustroj hrvatskoga društva“, 131.

¹⁰⁰ Isto

Boljim obrazovanjem i dobivanjem prava glasa i kod pučanstva dolazi do dinamizacije nacionalnog aspekta te je tako postajalo snažniji činitelj politike i samoga društva. Sukladno tome, društvo Banske Hrvatske u prvoj polovici 19. stoljeća jest staleško kasnofeudalno društvo u kojem 3% plemića i svećenika ima svu vlast nad 95% seljaka i kmetova te 1-2% drugih (trgovaca, obrtnika, činovnika).

Za staleško društvo prve polovice 19. stoljeća može se reći da je relativno statično. Seljaci-kmetovi, seljaci-koloni (zakupnici) i seljaci-poluvojnici vezani su za vlastelinstvo i kućnu zadrugu u Hrvatskoj i Slavoniji, uz gradsko plemstvo u Dalmaciji i Dubrovniku, uz kućne zadruge i pukovnijsko zapovjedništvo u Vojnoj krajini.

Ne treba zaboraviti i uprave slobodnih kraljevskih gradova. Prijelomna godina jest 1848. kada počinje proces zemljišnog rasterećenja (predaja zemlje bivšim kmetovima uz naknadu), a zbog različitih problema pri tom procesu provode se parcelacija, komasacija¹⁰¹ i arondacija¹⁰² zemljišta, a ujedno se i raspadaju kućne zadruge pa hrvatsko selo osiromašuje (pauperizacija) čime je stanovništvo bilo ponukano seliti se u gradove sve više i više. Dakle, društvo je dinamično od druge polovice 19. stoljeća.¹⁰³

Kasnostaleško društvo;

Plemstvo

U ovom i sljedećim poglavljima do kraja rada osnovna literatura bila je knjiga autorice Iskre Iveljić *Banska Hrvatska i Vojna Krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine* jer ona daje jasan pregled kasnostaleškog društva (plemstva, građanstva, seljaštva i marginalnih skupina).

Plemstvo je u doba 19. stoljeća pripadalo drugom staležu, odnosno na hijerarhijskoj piramidi bilo je odmah ispod svećenstva. Uživalo je povlastice posjedovanja zemlje i podanika, neplaćanja poreza, sudskih ovlasti i obnašanja javnih dužnosti. Feudalci su u Banskoj Hrvatskoj ujedno bili i vlastelini. Osim što su bili posjednici zemlje, bili su nositelji feudalnih vlasničkih, financijskih, vojnih, sudskih i crkvenih ovlasti. Imali su pravo na feudalnu rentu, ubirali razna novčana davanja, postavljali su svećenike u crkvama i

¹⁰¹ „Mjera agrarne politike, odnosno grupiranje poljoprivrednog i drugog zemljišta u veće i pravilnije katastarske čestice radi ekonomičnijeg iskorištavanja i obradbe...“;
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=32544> (6. 6. 2017.)

¹⁰² „Mjera agrarne politike, (...), sastoji se u pripajanju manjih tuđih zemljišta većemu posjedu...“;
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=3978> (6. 6. 2017.)

¹⁰³ Pavličević, „Ustroj hrvatskoga društva“, 131-138.

učitelje u školama na svom imanju. U ranom modernom razdoblju u Hrvatsku dolaze nove plemićke obitelji. Te plemićke obitelji dobivaju indigenat¹⁰⁴ te tako stječu određena prava i počinju se priznavati kao domaći plemići.¹⁰⁵ U Banskoj Hrvatskoj feudalni su se odnosi zadržali dulje nego u ostalim dijelovima Monarhije pa je tako plemstvo do 1844. godine obnašalo javne dužnosti. Od polovice 18. pa do početka 19. stoljeća osjeća se intenzivnija ekonomska aktivnost plemstva u agraru, i to zahvaljujući otvaranju trgovačkih pravaca od Podunavlja prema sjevernojadranskim lukama. No, alodijalna gospodarstva nisu uspjela postići dominaciju u cjelokupnoj poljoprivrednoj djelatnosti jer je prevladavao sitni feudalni posjed. Jedino je u Slavoniji bilo moguće zaokruživanje velikih posjeda. Tada započinje i proces dekameralizacije,¹⁰⁶ odnosno uvođenja novih vlasnika u posjed. Godine 1732. dekameralizacija je završena, a novi formirani posjedi često su bili u rukama stranih plemićkih obitelji.¹⁰⁷

Između civilne Hrvatske i Slavonije postojale su razlike u strukturi plemstva i veličini posjeda. U Hrvatskoj je bilo više sitnog plemstva na malim posjedima te plemstva hrvatskog podrijetla, dok je u Slavoniji bilo više visokog plemstva na velikim posjedima i većinom su bili stranog podrijetla. U Slavoniji, također, postoje razlike između plemića stranog i domaćeg podrijetla. Strani veleposjednici svoje su latifundije držali kao jednu gospodarsku jedinicu, a domaće su velikaške obitelji imale više srednjih i manjih posjeda na kojima se nije jedinstveno gospodarilo. Isto tako, slavonski posjedi često su davani u zakup, i to češće nego u Hrvatskoj. Najveći broj plemića imale su Zagrebačka i Križevačka županija – prva sa 6 272, a druga s 2 576 plemića. U Slavoniji je najviše plemića bilo u Virovitičkoj županiji. Značajni veleposjednici bile su crkvene institucije te su tako veliki posjedi pripadali Zagrebačkoj i Srijemsko-bosanskoj, odnosno, Đakovačkoj biskupiji. Najveći posjednici, osim Crkve i Komorske uprave, bili su: Erdödy (Jastrebarsko, Novi Dvor, Moslavina), Draškovići (Božjakovina, Veliki Bukovec, Trakošćan), Jankovići

¹⁰⁴ Indigenat dolazi od latinske riječi koja u prijevodu znači domorodac ili domaći te su tako osobe koje su stekle indigenat postale punopravni državljani bivše hrvatsko-ugarske državne zajednice, odnosno punopravni građani slobodnog kraljevskog grada.;

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=27297> (6. 6. 2017.)

¹⁰⁵ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 92.

¹⁰⁶ Dekameralizacija podrazumijeva proces rasprodaje zemljišta koja su bila u vlasništvu Habsburgovaca. Dvorska je blagajna bila preopterećena dugotrajnim i skupim ratovima te su se Habsburgovci zaduživali kod bogatih stranih obitelji. S vremenom je došlo do rasprodaje ili podjele posjeda (dekameralizacije) koji su bili u habsburškom vlasništvu. Sam proces započeo je 1697. kada je srijemsko vlastelinstvo prodano rimskom knezu Liviju Odescalchiju, a najizraženije je bilo u razdoblju od 1721. do 1730. godine.;

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=56610> (6. 6. 2017.); Štefanec, „Plemstvo“, 95.

¹⁰⁷ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 92-93.

(Daruvar, Pakrac, Stražeman), Hillebrand von Prandau (Donji Miholjac, Valpovo), Eltz (Vukovar), Pejačevići (Našice, Podgorač, Ruma), Batthyány (Brod, Ludbreg, Ozalj) te naposljetku Odeschalchi (Ilok).¹⁰⁸

Plemstvo je i unutar sebe bilo raslojeno. Elitu su predstavljali velikaši ili magnati, a njih su činili baruni, grofovi, kneževi i vojvode, a po službenoj dužnosti pripadali su im i ban, dvorski dostojanstvenici i veliki župani. Visoko plemstvo oslovljavalo se s „visokorodni“, a ostalo plemstvo s „blagorodni“. Vitezovi, plemeniti i plemići imali su pridjevak „von“. Na dnu plemićke ljestvice bilo je sitno plemstvo koje je uglavnom imalo po jedno selište, a organiziralo se u plemićke općine. Sitno i srednje plemstvo egzistencijalno je upućeno na državnu službu. Ono što razlikuje plemiće jednoselce od kmetova samo su staleške povlastice.¹⁰⁹

Velikaši su vodili život za sebe, u socijalnoj, kulturnoj i prostornoj izdvojenosti. Punoljetni velikaši imali su pravo osobnog zastupanja u Hrvatskom saboru, nositelji su važnih dužnosti, titula i počasti (pr. veliki župani, podžupani, prisjednici Banskog stola, nunciji na Ugarskom saboru). Od počasnih titula mogli su nositi titulu komornika ili tajnog dvorskog savjetnika. Često su bili nositelji Reda sv. Stjepana, Leopoldova reda, Reda Željezne krune, malteškog reda, Vojnog ordena (pr. ban Jelačić) itd. Za velikašice je, pak, počast bila biti damom vladarice ili nadvojvotkinja. Velikaši su veliku pozornost pridavali svojim rodoslovnim stablima koja su bila standardni dio kulture. Među rodoslovnim stablima ističe se ono obitelji Drašković u dvorcu Trakošćan. Plemići su i svojom raskošnom odjećom nastojali pokazati da pripadaju višem društvenom sloju.¹¹⁰

Osim feudalnih imanja s dvorcima, mnogi plemići su posjedovali i raskošne gradske palače. Najpoznatiji dvorac vjerojatno je onaj Draškovića u Trakošćanu. Mnogi dvorci 18. stoljeća grade se u baroknom stilu te se spajaju krajolik i arhitektura. Među dvorcima prevladavaju dva tipa, a to su višekrilni i jednokrilni. Višekrilni su uglavnom trokutasti (pr. dvorac Oršića u Gornjoj Stubici), a jednokrilni su često kurije (pr. Bedekovića u Gornjoj Bedekovčini). Od gradskih palača ističu se ona Rauch-Oršić u Zagrebu i Patačićeva u Varaždinu. Neki su velikaši imali i istančan ukus za umjetnost pa su tako naručivali svoje portrete i portrete svojih obitelji. Portreti obično prikazuju bračne parove odvojeno. Muškarci su obično prikazani u reprezentativnom izdanju s raznim ordenjem, a žene su

¹⁰⁸ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 93-94.

¹⁰⁹ Isto, 94.

¹¹⁰ Isto, 94-95.

nastojale ostaviti dojam elegancije i ljupkosti. Djeca su prikazivana u obiteljskom ozračju i igri.¹¹¹

Što se tiče sklapanja brakova, izbor bračnog partnera nije dan na odluku pojedincu, nego se novi brak sklapao tako da doprinese poboljšanju socijalnog i materijalnog položaja obitelji koja dogovara brak. U obzir su dolazili bračni partneri istog staleža, solidnog materijalnog statusa i besprijekornog ćudoređa, dok etnički/nacionalni kriteriji nisu bili bitni. Zbog dogovorenih brakova događalo se da mladi sinovi postanu razmetni te rasprodaju obiteljska imanja. Plemićke žene nisu bile jednakopravne muškarcima – nisu mogle obnašati javne dužnosti, bilo im je nedostupno javno srednje i visoko školstvo, nisu mogle potpuno slobodno raspolagati imetkom, do vjenčanja su morale slušati oca, kao glavu obitelji, a nakon vjenčanja muža. Bila im je zadana rodna uloga supruga i majki. Žene elita također su bile izložene nasilju u svojim obiteljima, a kao primjer navodi se da je Leopoldinu (kći Franje II.) njezin muž Dom Pedro, koji je bio portugalski princ, a kasnije i car Brazila, u visokoj trudnoći pretukao nasmrt. Ironija je ta što je Leopoldina za politiku bila talentiranija od svojeg muža te je u Brazilu slave kao majku nacije. Mnoge su žene prihvaćale svoje rodne uloge, ali su u sjeni djelovale politički. Primjer je nadvojvotkinja Sofija, majka Franje Josipa I., za koju se govorilo da jedina na dvoru nosi hlače. Mogu se istaknuti i neke hrvatske plemkinje, recimo Josipa Oršić koja je sastavila *Pesme hrvatske* 1781. godine. Žene s vremenom izlaze iz sjene organizirajući razne svečanosti, kostimirane balove, druženja i slično.¹¹²

Plemstvo je bilo dobro obrazovano. Vladali su latinskim jezikom, ali počesto i starogrčkim, njemačkim, francuskim i mađarskim. Narodni jezik smatrali su prostim. Mladi su plemići prvu pouku dobivali od privatnih učitelja, kasnije bi išli u klasične gimnazije te na studij prava ili filozofije. Neki su se nakon studija opredijelili za svećenstvo te su postajali članovima svećeničke hijerarhije. Mnogi velikaši mogli su se pohvaliti svojim bogatim knjižnicama. Valja istaknuti knjižnicu obitelji Patačić koja čini temeljni fond današnje Nacionalne i sveučilišne knjižnice. Žene su stjecale obrazovanje da bi se mogle socijalizirati na najvišoj društvenoj razini, a muškarci da bi postali dužnosnici uprave, visoki časnici ili svećenici.¹¹³

¹¹¹ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 95-96.

¹¹² Isto, 96-97.

¹¹³ Isto, 97-98.

Plemići su bili i pokrovitelji prosvjete, kulture i bogoštovlja, a bavili su se i karitativnim radom iako je to uglavnom uključivalo žene. Poznati dobrotvori bili su grof Bartol Patačić i njegova žena Eleonora koji su prodali imanje da se od novaca utemelji zaklada za pomoć kmetovima te oporučno ostavili imanja kmetovima s tih posjeda. Plemići su imali važnu ulogu i u osnivanju preporodnih udruga. Grof Juraj Oršić osnivač je Zagrebačkog seljačkog društva, a ono je dobar primjer suradnje plemstva i građanske elite.¹¹⁴

Što se tiče narodnog preporoda,¹¹⁵ plemićke obitelji su bile podijeljene. Draškovići, Oršići, Jelačići, Kukuljevići i Ožegovići uglavnom su podupirali preporod, iako je, naravno, i u istim obiteljima bilo suprotstavljenih strana. Plemstvo je bilo podijeljeno i po pitanju političke orijentacije i u pitanju modernizacije.¹¹⁶

Staleško građanstvo

Staleško građanstvo poslužilo je kao zametak modernom građanstvu, ali nije mu istovjetno. Ono bi se moglo definirati kao ono građanstvo koje je steklo građanska prava u slobodnim kraljevskim gradovima i povlaštenim trgovištima. Pojam „građanin“ podrazumijevao je punoljetne muškarce, u početku samo katolike, a kasnije i pravoslavce, potomke zakonitih brakova, oženjene, kućevlasnike, odnosno, posjednike nekretnine koji su barem godinu dana boravili u određenom gradu. Građani su bili i feudalni gospodari – imali su svoje posjede, čak i kmetove, uživali su regalna prava (vlastita uprava i sudstvo,

¹¹⁴ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 98.

¹¹⁵ Hrvatski narodni preporod obuhvaća vrijeme od kraja 18. pa do sredine 19. stoljeća. Dijeli se na tri razdoblja: pripremno (1790. – 1835.) koje ujedno uključuje i neposredno pripremno razdoblje (1830. – 1835.) te puno preporodno razdoblje (1835. – 1848.); Stančić, „Hrvatski narodni preporod – ciljevi i ostvarenja“, 6.; Termin „preporod“ proizašao je iz shvaćanja suvremenika koji su proces oblikovanja moderne nacije smatrali obnavljanjem, preporodom već oblikovanog, ali „zamrljog“ identiteta koji samo treba probuditi. Treba razlikovati hrvatski narodni preporod i ilirski pokret. Hrvatski narodni preporod podrazumijeva početnu fazu oblikovanja moderne hrvatske nacije u sklopu oblikovanja modernog građanskog društva, a ilirski pokret pojavni je vid tog procesa, odnosno organizirani oblik pojedinaca i skupina s ciljem promicanja i unaprjeđivanja tog procesa.; Isto, 8-9.; Osim Nikše Stančića i sljedeći autori i portali (uz još mnoge njih) koriste pojam „Hrvatski narodni preporod“: Dijana Dijanić, „Hrvatski narodni preporod i ilirski pokret (1835. – 1848.) u *Dnevniku* Dragojle Jarnević prilog poučavanja povijesti žena“; Branka Tafra, „Značenje narodnog preporoda za hrvatski jezik“; Ivo Perić, „Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret“, u: *Povijest Hrvata, Svezak 2*; Franjo Šanjek, „Crkva u Hrvata i narodni preporod“, u: *Povijest Hrvata, svezak 2*; Dalibor Čepulo u knjizi „Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu s podnaslovom „Hrvatski narodni preporod i hrvatska autonomija“; Ivo Goldstein, „Povijest 21, Hrvatska povijest“ pod podnaslovom „Preporodni pokret“, Hrvatski povijesni portal (<http://povijest.net/hrvatski-narodni-preporod/>, 6. 6. 2017.), portal Hrvatski jezik (<http://hrvatskijezik.eu/hrvatski-narodni-preporod/>, 6. 6. 2017.), Hrvatska enciklopedija (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26455>, 6. 6. 2017.).

¹¹⁶ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 99.

kolektivno zastupanje na Saboru). Uza sva prava, imali su i obveze kao što su javni tereti, desetina, davanje vojnika i ukonačivanje vojske. Najveći dio staleškog građanstva činili su obrtnici koji su se protivili modernizaciji. O brojnosti obrta svjedoči podatak da je, npr. u Zagrebu u drugoj polovici 18. stoljeća bilo 50-ak obrtničkih zanimanja. Najbrojniji su bili obučari, krojači, gumbari i tkalci. Izrađivali su se proizvodi koji su bili konkurentni samo na lokalnom tržištu, a mogli su opstati zbog toga što su ih štitili njihovi cehovi. Obrtničkoj eliti pripadali su zlatari, urari, kovači, zidari, mlinari i mesari. Trgovaca je bilo manje nego obrtnika i oni su često bili stranci. Trgovci se u većoj mjeri pojavljuju od 30-ih godina 19. stoljeća. U većim gradovima ističu se srpski trgovci koji trguju stokom i žitom i imaju dobre veze u Monarhiji, ali i po cijelom Balkanu. Početkom 19. stoljeća pojavljuje se sve više trgovaca Židova koji će imati veliku ulogu u privrednom građanstvu.¹¹⁷ Oni su se, zapravo, smjeli baviti samo onom trgovinom koja nije bila obuhvaćena cehovskim propisima: stokom, žitom, rabljenim stvarima. Nije im bilo dopušteno baviti se poljoprivredom ni obrtom, a sudbina im se počela mijenjati u drugoj polovici 18. stoljeća.¹¹⁸ U trgovini s Bosnom isticala se brodska obitelj Brlić. Aktiviranje trgovačkih pravaca u Hrvatskoj dovelo je do bogaćenja sloja trgovaca, ali i stvaranja ranog poduzetničkog sloja. U drugoj polovici 18. stoljeća zamjećuje se povećanje broja građanske inteligencije među koje se ubrajaju pravnici, profesori, učitelji i liječnici. Prevladavali su pravnici jer je ta naobrazba nudila veće mogućnosti zanimanja (odvjetnici, suci, bilježnici, službenici javne uprave, ...). Pripadnici pravne inteligencije uglavnom su bili Mađari ili Hrvati, a razlog je zajednička hrvatsko-ugarska uprava. Što se tiče profesora, oni su uglavnom predavali na zagrebačkoj akademiji ili privatno, a učitelji u osnovnim školama iako često nisu imali pedagoško obrazovanje. Liječnici su uglavnom bili stranci – Talijani, Nijemci, Židovi.¹¹⁹

Struktura staleškog građanstva Banske Hrvatske bila je heterogena u socijalnom, etničkom, teritorijalnom i konfesionalnom smislu. Građanstvo je obuhvaćalo raspon od bivših kmetova pa sve do magnata. U gradovima je bilo i katolika i pravoslavaca, protestanata, Židova i grkokatolika. Gradsko stanovništvo činili su i domaći sinovi, ali i stranci, ponajviše iz slovenskih zemalja, Ugarske, Češke, Moravske i njemačkih zemalja.¹²⁰

¹¹⁷ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 100-102.

¹¹⁸ Gross i Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, 418.

¹¹⁹ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 102-103.

¹²⁰ Isto, 103.

Obitelj je imala važnu ulogu u životu građanstva. U obitelji su važnu ulogu imale žene jer je njima prepuštena briga o kućanstvu i skrb o djeci. Često su žene srednjeg i višeg sloja imale pomoćnice, ali ta se pomoć nije gledala kao luksuz. Žene obrtnika i trgovaca često su pomagale svojim muževima u njihovu poslu.¹²¹ Što se tiče odnosa muža i žene – muž je prema „Općem građanskom zakoniku“ iz 1811. godine određen kao glava obitelji i zakonski zastupnik žene. Žena je bila obvezna slušati naloge svojeg muža i unatoč načelu o odvojenoj imovini bračnih drugova, muž je imao pravo upravljanja ženinim mirazom.¹²² Odgoju djece pridavala se sve veća pozornost, ali od njih se još uvijek nije zahtijevalo da budu malene dame i gospoda (kao što je bilo uobičajeno u drugoj polovici 19. stoljeća) te su još uvijek mogla uživati u nesputanoj igri.¹²³

Građanstvo je obilježilo bidermajerski stil.¹²⁴ Ovaj stil obilježava jednostavnost i funkcionalnost namještaja i stambenih objekata, a u slikarstvu su ležerne obiteljske i pejzažne scene. Građanstvo je uglavnom stanovalo u prizemnicama ili jednokatnicama jednostavnih pročelja s pokojim plitkim ukrasima od žbuke ili kamenim dovratnicima i nadvratnicima. U dvorištima su često bila skladišta ili radionice, ali i povrtnjaci, vrtovi i voćnjaci. Bidermajerski vrtovi dijelili su se na radni dio, koji je podrazumijevao staklenik, povrtnjak, voćnjak i vinograd, te dio za odmor i zabavu, često u engleskom stilu sa stazicama, jezercima ili potočićima s mostićima, sjenicom i sl. U samim kućanstvima bilo je manje porculana, a više predmeta od kamenine. Namještaj se odlikuje kvalitetom, jednostavnošću oblika i udobnošću. U glazbi građanstva prevladavaju zvuci violina.¹²⁵

Građanstvo se na portretima nastojalo prikazati u najboljem svjetlu, u najboljoj odjeći i ozbiljnim držanjem. Bračni parovi često su prikazani zajedno, ali ima i odvojenih prikaza. Na slikama se prikazuju i cijele obitelji, a ima i prikaza djece u igri. Građanstvo se nije prikazivalo na skulpturama kao što je to radilo plemstvo, ali si je bogato građanstvo zato dalo izraditi reprezentativne nadgrobne spomenike. Fotografirati su se počeli 50-ih i 60-ih godina 19. stoljeća.¹²⁶

¹²¹ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 103-104.

¹²² Čepulo, *Hrvatska pravna povijest*, 152-153.

¹²³ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 104.

¹²⁴ Bidermajer je stilsko razdoblje u srednjoeuropskoj umjetnosti koje se približno svrstava u razdoblje od 1815. do 1848. godine. To je stil skromnog građanskog ambijenta koji se nadovezuje na engleske klasicističke oblike s kraja 18. stoljeća i na francuski stil iz vremena vladavine Luja Filipa. Svoj pravi izraz iskazuje u umjetničkom obrtu kao što je pokućstvo, porculan, tkanine i slično. U Hrvatsku je ovaj stil došao prvenstveno iz Beča, naziv „bidermajer“ uvriježilo se u drugoj polovici 19. stoljeća.; <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=7492> (6. 6. 2017.)

¹²⁵ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 104-105.

¹²⁶ Isto, 105-106.

Građanstvo se zabavljalo u gradskim dvoranama ili streljanama. Ponekad su poprišta zabave bile tvorničke hale, kuće bogatijih građana ili gostionice. Plesali su mazurku, polku, galop, kotiljon, kvadrilju. S vremenom, zabavu počinje činiti i narodno kolo. Jedan od najvećih priređenih plesova bio je onaj 1847. godine u Zagrebu povodom otvaranja Narodne dvorane, a na ples je bilo pozvano 800 gostiju. Osim plesa, građanstvo se zabavljalo kartanjem, igranjem igara na sreću i biljarom. Ponekad bi odlazili u svratišta u predgrađima, na izlete ili na kupališta. Muškarci su se često zabavljali u krčmama u kojima su mogli dogovoriti i ljubavne sastanke bez potrebe odlaska u jave kuće. Žene, koje su htjele sačuvati svoj dobar ugled, nisu odlazile u krčme. I muškarci i žene sve su češće posjećivali kazališne predstave, ali niti jedan hrvatski grad nije imao svoj stalni glumački ansambl, nego su po gradovima najčešće gostovale putujuće glumačke družine koje su predstave izvodile na njemačkom. Također, gradovima su nedostajala kazališta, a prvi grad koji je imao kazalište bila je Rijeka 1805. godine. Početak stvaranja hrvatskog kazališta počinje izvedbom Kukuljevićeva *Jurana i Sofije* u Zagrebu 1840. godine. Građanstvo je sudjelovalo i u osnivanju udruga, a tu se ubrajaju streljačka i glazbena društva i čitaonice. Zaslugama preporoditelja rad udruga je proširen. Prvi procvat udruga počinje 1860-ih godina.¹²⁷

Ni elitne građanske obitelji nisu bile izložene manjoj stopi smrtnosti tako da je smrt roditelja, dojenčadi, male djece i adolescenata bila uobičajena pojava. Do kasnog 19. stoljeća pogrebni običaji odvijali su se u okviru doma, a ne u bolnicama. U kući bi pokojnik bio odjeven i opremljen za pokop. Mrtvac je, po pravilu, bio izložen na krevet da bi mu obitelj i prijatelji odali počast. Mrtvačnice tada još nisu postojale pa je sprovod kretao od pokojnikove kuće. Mjesto ukopa opet je ovisilo o imovinskom stanju, tako da su pokojnici i na grobljima bili odijeljeni onim razlikama koje su ih dijelile i za života.¹²⁸

Seljaštvo

Sela civilne Hrvatske i Slavonije razlikovala su se izgledom – sela civilne Slavonije bila su veća, ušorena i pravilnog rastera, dok su sela civilne Hrvatske bila gušće naseljena, ali su naselja bila manja i raštrkana. Slavonska sela formirala su se procesom

¹²⁷ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 106-108.

¹²⁸ Isto, 109.

dekameralizacije. Feudalna imanja sastojala su se od alodija¹²⁹ i rustikala,¹³⁰ a većina poljoprivredne proizvodnje ostvarivana je na rustikalu. Feudalna renta seljaka na vlastelinstvima sastojala se od triju dijelova: radne rente ili tlake, prirodne (devetina, desetina, vinska daća, darovi vlastelinu) i novčane (kontribucija, dimnica) rente. Na svakom je imanju bilo više vrsta podanika ili slobodnih ljudi. Najbrojniji su bili kmetovi koji su bili naseljeni na selišnoj zemlji i bili su u urbarijalnom odnosu prema vlastelinu. Neki kmetovi bili su oslobođeni radne rente zbog vojne službe. Živjeli su na selištu. Želiri ili inkviliri bili su naseljeni na krčevinama. Zemlje nisu imali ili su je imali vrlo malo. Gornjaci su obrađivali vinograde. Činženjaci su mogli biti ili slobodnjaci ili plemići koji su naseljavani na vlastelinskom zemljištu i plaćali su porez činž. Slobodnjaci su bili oslobođeni davanja rente, ali su obavljali razne djelatnosti potrebne vlastelinu. Predijalci su bili vazalni plemići na posjedima Zagrebačke biskupije.¹³¹

Glavne kulture koje su se uzgajale bile su žitarice, pšenica, zob, ječam, raž i proso. Nova kultura bio je kukuruz, a i krumpir se počeo uvoditi u 18. stoljeću. Od industrijskih biljaka uzgajale su se konoplja i lan, a dudov svilac uveden je na državnu inicijativu. Od 1830-ih godina uzgaja se šećerna repa, a od kraja 18. stoljeća intenzivnije se uzgaja duhan. Način obrade zemlje bio je zastarjeli tropoljni sustav s ostavljanjem zemlje na ugaru. Zemlja se obrađivala ručno ili uz pomoć stoke. Mehanizacije nije bilo. Zbog toga prinosi nisu bili zadovoljavajući niti u rodnim godinama pa su seljačke obitelji često bile na rubu gladi. Vinogradarstvo je također bilo važna poljoprivredna grana, a vino je bilo i važan izvozni proizvod.¹³² Što se stočarstva tiče, ono je bilo ekstenzivno i uglavnom su se uzgajala goveda, svinje i konji. Uz uzgajanje sirovine, veže se osnivanje i prvih manufakture. Njih osnivaju svjetovni i crkveni feudanci ili država, a osnivaju manufakture prerade tekstila, kože, drva, keramike, papira, stakla itd.¹³³

¹²⁹ Alodij je dio vlastelinstva, nasljedno imanje slobodno od svih davanja, stega i dužnosti. Većinom su obiteljska vlasništva pa se u hrvatskim pisanim spomenicima za isti pojam upotrebljavaju i pojmovi plemenščina ili baščina, ali ovi pojmovi mogu imati i šira značenja. Prema hrvatsko-ugarskom pravu, alodij je dio vlastelinstva koje vlastelin obrađuje i iskorištava po vlastitoj volji.; <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=1920> (6. 6. 2017.)

¹³⁰ Rustikal je dio vlastelinstva. Podijeljen je na selišta, a obrađivali su ga zavisni seljaci koji su plaćali rentu vlastelinu. Godine 1848., kada je ban Josip Jelačić ukinuo kmetstvo, rustikal prelazi u ruke seljaka koji su tada bili oslobođeni feudalnih davanja.; <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65069> (6. 6. 2017.)

¹³¹ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 109-112.

¹³² Isto, 112.

¹³³ Isto, 113.

Općenito, da se zaključiti da je život seljaka bio težak. Obuhvaćao je mukotrpan fizički rad, brojne obveze prema feudalcima, siromaštvo, glad, bolesti, epidemije, lošu higijenu, veliku smrtnost. Brigu o bolesnima vodili su ženski članovi kućanstva. Bolest je značila jednog radnika manje u zajednici pa su bolesni tako bili na teret obitelji. Seljaštvo je bilo nepismeno i neobrazovano tako da im je usmena tradicija bila glavni i jedini način prenošenja običaja, pjesama i narodne mudrosti. Ono je bilo nesklono promjenama. Većina seljaka svoj je život provela u krugu lokalne zajednice ne putujući dalje od granica svoje župe, dok su odlasci izvan zajednice obuhvaćali odlaske na sajmove, u vojsku ili sezonske radove. Ta izoliranost sela ipak je donijela nešto pozitivno, a to je veliko kulturno bogatstvo – raznovrsni narodni običaji, nošnje, jezik, kultura stanovanja. Seljačke obitelji su bile višečlane, višegeneracijske zadruge.¹³⁴ Kućna zadruga (prisutna na našim prostorima) definirala bi se kao životna i proizvodna zajednica članova koji su povezani solidarnošću, a zasnovana je na zajedničkom vlasništvu koje istodobno pripada i zadrugi i pojedinim članovima.¹³⁵ Ustaljen oblik seoskih zadruga počinje se mijenjati širenjem trgovinskih veza između sela i grada, a promjene se očituju u egzistencijalnoj i funkcionalnoj organizaciji.¹³⁶ Na čelu obitelji bio je punoljetni muškarac koji ima glavnu riječ u donošenju odluka koje se tiču cijele zajednice. Vlasništvo, od zemlje do važnih predmeta, bilo je kolektivno. Ipak, postojalo je i privatno vlasništvo koje se uglavnom stjecalo mirazom, nasljeđivanjem, kupnjom ili zaradom. Uloge i obveze muškaraca i žena bile su podijeljene – muškarci obavljaju teže poljoprivredne poslove, daju vlastelinu tlaku, dok žene vode domaćinstvo, skrbe o djeci, pomažu u polju, održavaju okućnicu. Ženske poslove vodi gazdarica, a njoj pomažu reduše. Spolna segregacija nije vidljiva samo po podjeli poslova, nego i po mjestu gdje članovi obitelji sjede za stolom ili u crkvi. Također, u sjeverozapadnoj i središnjoj Hrvatskoj žena je muža oslovljavala sa „Vi“, a on nju sa „ti“. Žene su ipak uživale izvjesnu autonomiju – donosile su odluke o poslovima svoje sfere. Brakovi su se sklapali rano, žene su se, kada bi stupile u brak, dolazile u muževu kuću i uzimale njegovo prezime. Ako bi se muž doselio u ženinu kuću, nazivao bi se dotepencem i bio bi izložen ruglu. Što se tiče djece, ona su često radila, iako su više pomagala ona u manjim, nego ona u većim obiteljima. Odgojem su zadane rodne uloge pa su se djevojčice učile ženskim, a dječaci muškim poslovima. U odgoju je prevladavao autoritaran odgojni

¹³⁴ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 113-114.

¹³⁵ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest*, 111.

¹³⁶ Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 171.

stil. Velik broj djece nije polazio školu jer su morali pomagati odraslima, a bila su izložena velikoj opasnosti od obolijevanja i smrti. Obiteljima su veliko značenje imali kumovi, pogotovo oni krsni koji su, na neki način, bili zamjenski roditelji djeci. Obiteljske zadruge početak će se raspadati ukidanjem feudalizma i probojem modernizacije, ali će se sam raspad zadruga protegnuti do druge polovice 20. stoljeća.¹³⁷ Ako je seljak, nakon raspadanja feudalnog sustava, htio zemlju na kojoj je radio zadržati u svojem vlasništvu, morao ju je otkupiti od bivših veleposjednika. Taj je proces teкао sporo, uglavnom zbog toga što seljaci nisu imali novca za otkup.¹³⁸ Isto tako, seljaci su se teško prilagođavali i uključivali u nove socioekonomske odnose.¹³⁹

Kultura stanovanja u raznim je krajevima Hrvatske bila različita. U Pokuplju, Turopolju, Moslavini, Posavini i zapadnoj Slavoniji kuće su hrastove i sojeničko građene zbog mogućnosti poplava. U Međimurju, Prigorju, Zagorju, kalničko-bilogorskom kraju i većem dijelu Slavonije kuće su prizemnice koje imaju kuhinju, jednu do dvije sobe i eventualno predsoblje. Uz glavnu kuću, u dvorištu je i manja kućica za mladi bračni par. Slavonsku kulturu obilježavaju prizemnice u početku okrenute užim dijelom prema šoru, a kasnije „čelom“ prema šoru. Imaju središnju sobu, stražnju spavaću sobu za gazdu ili goste, a između je kuhinja. Objekti se nižu jedan na drugi pa se na stambene zgrade nadovezuju gospodarske zgrade. Namještaj je bio jednostavan i funkcionalan, a obuhvaćao je velike škrinje za robu, krevet, stol, stolice i ormar.¹⁴⁰

Svakodnevna odjeća seljaka bila je jednostavna, a ona bolja odjeća bila je ukrašenija i čuvala se za nedjeljne mise ili za svečanosti. Odjeća se izrađivala od materijala dobivenih iz kućne radinosti. Dobiveni materijali nisu se krojili, nego bi se samo po rubovima sastavljali i nabrali. Krojena odjeća pojavljuje se s prodorom kupovnih materijala. Mušku radnu odjeću u cjelini su činile bijele široke hlače, zvane gaće, košulja i prsluk. Po zimi su se umjesto gaća nosile hlače od kupovnog sukna, najvjerojatnije preuzete iz vojničke odore. Iz nošnje Slavonije i Baranje potječe nošenje svilene vrpce ili marame oko vrata, a nosili su je krajišnici. Kasnije od toga nastaje kravata koja postaje odjevni detalj u cijelom svijetu. Na glavi se tijekom zime nosila šubara, a ljeti šešir ili kapa. Na nogama su nosili opanke i čizme. Ogrtali su se kabanicama ili kožusima. Žene su nosile dugu suknju, kratku bluzu zvanu oplećak i pregaču. To je najjednostavnije opisana ženska nošnja jer su se ovi

¹³⁷ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 114-116.

¹³⁸ Gross, *Društveni razvoj u Hrvatskoj*, 309-310.

¹³⁹ Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 132.

¹⁴⁰ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 116-117.

dijelovi ženske nošnje najčešće nosili. Ženska nošnja puno je složenija i raznolikija od muške jer se ona mijenjala s godinama – različita je bila u djevojčica, djevojaka, udanih žena, udovica i starica. Također, žensko odijevanje razlikovalo se od sela do sela.¹⁴¹

Seljaci su se, osim što su puno radili, povremeno i zabavljali. Najvažniji seoski blagdani i zabave bili su za vrijeme Božića i Nove godine, poklada te na uskrsne, jurjevske, duhovske i ivanjske blagdane. Seljaštvo je, također, vjerovalo u razna dobra i zla bića i sile, a velik dio tih vjerovanja, ali i običaja, preuzet je iz staroslavenskog naslijeđa. Neki od staroslavenskih običaja koji su preuzeti jesu bojanje jaja za Uskrs, paljenje badnja i ivanjskih krijesova. Zamjećuju se i alpski utjecaji u sjeverozapadnim dijelovima i paleobalkanski elementi u nošnjama (zlatovez), jelima, glazbi (tambure), poljoprivrednim kulturama (duhan) itd.¹⁴²

I seljaštvo je imalo svoju elitu. Bili su to seoski poglavari zvani knezovi i suci. Njih su činili punoljetni muškarci zaduženi za besprijekorno funkcioniranje lokalne zajednice. Oni su i predstavnici zajednice prema van (feudalnim gospodarima, crkvenim oblastima, državnoj upravi). Eliti su pripadali i seoski likari i berberi koji su se bavili liječenjem.¹⁴³

Smrt je na selu popraćena raznim kulturnim obrascima, kao na primjer pokrivanjem zrcala, čuvanjem pokojnika da ga ne napadnu zlodusi itd. Trenutak preminuća obilježava se paljenjem svijeće. Mrtvaca se oblačilo u najbolju odjeću. Pogrebne povorke bile su praćenje ženskim naricanjem. Nakon ukopa obavljao bi se svečani objed.¹⁴⁴

Marginalne društvene skupine

Marginalnim skupinama mogli su pripadati pojedinci, ali i cijele skupine kao što su Romi, prosjaci, mentalni i teški fizički bolesnici, invalidi, siročad, neudane majke, jeftine prostitutke, zatvorenici, putujući zabavljači. Pojedinci ili skupine bili su marginalni ako bi bili neprihvaćeni ili izbačeni iz svoje zajednice i ako ih ne prihvati neka druga zajednica, bez obzira na stalešku pripadnost. Marginalci su bili izloženi predrasudama i pogrdama. Što se tiče Katoličke Crkve, zanimljivo je da je ona s jedne strane osuđivala neudane majke

¹⁴¹ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 118.

¹⁴² Isto, 120-121.

¹⁴³ Isto, 121-122.

¹⁴⁴ Isto, 119-120.

i zatvorenike, dok je s druge strane otvarala sirotišta i bolnice za zbrinjavanje spomenutih. Za svjetovne se vlasti može reći da su Crkvi prepustile brigu o marginalnim skupinama.¹⁴⁵

Prema Romima su vladale različite predrasude, pogotovo zbog njihova načina života. Nazivani su i Ciganima. Ustrajali su na nesesilnom načinu života, zazirali su od organa vlasti, boravili su u sklepanim kućama, a mnogi i u šumama ili podno mostova. Govorilo se da su Romi skitnice, prosjaci, kradljivci, da otimaju djecu, bacaju uroke na ljude i pčele i sl. S druge strane, na nekim slavonskim područjima, prevladavalo je drugačije mišljenje, odnosno govorilo se kako njihovi Romi ne krađu. Marija Terezija i Josip II. pokušali su Rome odviknuti od njihova nesjedilačkog načina života i običaja te su njihovu djecu davali na preodgoj kršćanskim zajednicama, zabranjena im je uporaba njihovog jezika, nametnuta im je vojna obveza i sl. Broj Roma nije se mogao lako ustvrditi, ali prema popisu iz 1781. godine, najviše ih je bilo u Virovitičkoj i Srijemskoj županiji. Prema popisu iz 1857. godine činili su 0,20% stanovništva Banske Hrvatske, a najviše ih je bilo u Osječkoj županiji.¹⁴⁶

Putujući zabavljači bili su predmetom nadzora vlasti zbog straha od nastajanja pučkog kazališta kao oporbenog. Status zabavljača mogao se promijeniti tako što bi se postalo kazališnim glumcem u nekom većem gradu. Skitnice i prosjake nije bilo lako pobrojati. Prosjačili su izvan svojeg kraja kako u njemu ne bili izloženi sramoti. Najviše su prosjačili bogalji i slijepci te djeca i starci kako bi izazvali veće sažaljenje. Što se tiče zatvorenika, osim ubojica, kradljivaca i varalica, često su bili zatvarani i nevini ljudi. Sudski postupci nisu bili javni ni usmeni tako da velik dio optuženih nije ni znao za što je optužen. U ovu kategoriju spadali su svi koji režimu nisu bili po volji. Život u zatvoru bio je katastrofalan – loša higijena i ishrana. Neudane majke i trudnice osuđivane su iz moralnih razloga. Osuđivane su bile samo žene, a njihovi seksualni partneri ne. Sudbina djeteta ovisila je o socijalnom statusu majke. Ako je majka bila bogatija, kasnije se mogla udati i zbrinuti dijete. Dijete bi bilo dano časnim sestrama ili poslano na selo. Na selu su mogućnosti za zbrinjavanje djeteta bile uglavnom nedostupne pa bi majke iz tih krajeva zadržavale dijete. Broj izvanbračne djece bio je veći u urbanim sredinama. U kategoriju siročadi spadala su ona djeca koja su imala roditelje, ali su ostala bez njih te se o njima nije imao tko brinuti. Ako su bila iz dobro situirane obitelji, često bi dobila novog skrbnika. U ruralnim sredinama ta se obveza pripisivala kumovima. Ostala djeca, koja nisu imala te

¹⁴⁵ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 122-123.

¹⁴⁶ Isto, 123-124.

mogućnosti, završavala bi u sirotištima. Na kraju, u marginalne skupine spadaju i mentalni i fizički bolesnici. I njihova je sudbina ovisila o obiteljskoj i materijalnoj situaciji. Bili su izloženi predrasudama zbog bolesti, a njihovi mentalni ili tjelesni nedostaci tumačeni su kao Božja kazna ili urok.¹⁴⁷

Zaključak

Društvo 18. i 19. stoljeća bilo je poprilično rascjepkano. Osim što je postojala podjela na staleže, postojale su i podjele unutar staleža. Slojevi su međusobno bili odvojeni i nije im bilo dopušteno miješanje. Strogo se pazilo tko pripada kojemu sloju i to se nastojalo istaknuti raznim obilježjima (odjećom, ordenjem, mjestom stanovanja i sl.). Ovo se ponajviše odnosi na plemiće i građanstvo. Ipak, bilo je i situacija u kojima je zabilježena međusobna suradnja. Plemstvo i građanstvo sudjelovalo je u osnivanju i djelovanju raznih udruga, a i Crkva je pomagala pojedincima s margina društva. Živjeti u 18. i 19. stoljeću nije bilo lako, pogotovo ne seljacima i onima na rubu društva. Vladale su razne epidemije, bolesti, ljudi nisu vodili računa o osobnoj higijeni, bila je velika smrtnost i mladih i starih. Ipak, s vremenom dolazi do povećanja broja stanovnika jer dolazi do ukidanja Vojne krajine pri čemu manje muškaraca odlazi u vojsku, a time ih i manje umire na bojištima diljem Europe. Također, ostaju u svojim kućama, a time pridonose povećanju nataliteta. S vremenom se i životni uvjeti poboljšavaju. Postupno se manje ljudi bavi poljoprivredom, odlazeći u gradove. Uvjetno rečeno, poboljšava se kvaliteta življenja što utječe i na duljinu života, a time i na povećanje broja stanovnika.

¹⁴⁷ Iveljić, *Banska Hrvatska*, 124-126.

Prilozi

Karta 1. Sela civilne Slavonije – okolica Slavonskog Broda¹⁴⁸

Karta 2. Sela civilne Hrvatske – okolica Zagreba¹⁴⁹

148

<http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/?bbox=1998981.1637139295%2C5644607.009261268%2C2012032.7862936233%2C5649976.710498302> (24. 3. 2017.)

149

<http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/?bbox=1998981.1637139295%2C5644607.009261268%2C2012032.7862936233%2C5649976.710498302> (24. 3. 2017.)

Sofija Hatz rođ. Mrahović, Mihael Stroy, 1833. god., MGZ 1439

Kristofor Stanković, Mihael Stroy, 1833/34. god., MGZ 1269

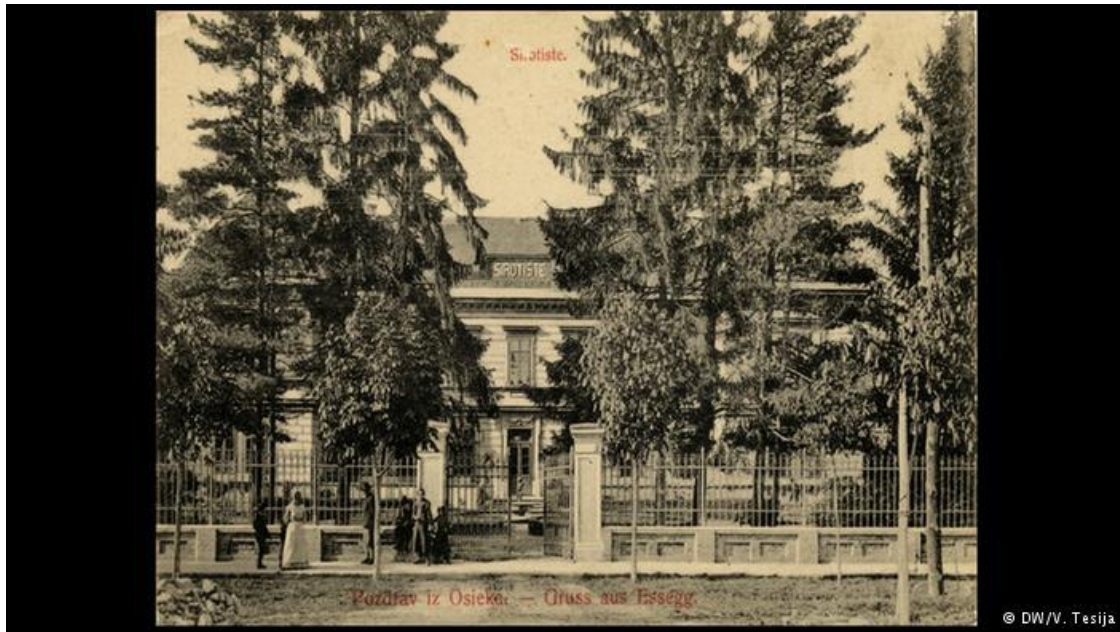
Slika 1. Portreti Zagrepčana¹⁵⁰

Slika 2. Tradicionalna slavonska žetva. Na slici se vidi i odjeća seljaka nošena u navedenoj prigodi¹⁵¹

¹⁵⁰ <http://www.mgz.hr/hr/izlozbe/portreti-zagrepcana-u-19-stoljecu,399.html> (24. 3. 2017.)

¹⁵¹ <http://narodni.net/kruh-nas-svagdasnji-zetva-vrsidba-proslosti/> (24. 2. 2017.)

Slika 3. Razglednica s prikazom osječkog sirotišta. Nekadašnje sirotište danas je sjedište Osječke biskupije¹⁵²

¹⁵² <http://www.dw.com/hr/zaboravljeni-osje%C4%8Dki-dobrotvori/a-18211481>, (24. 3. 2017.)

Bibliografija

- Čepulo, Dalibor. *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu od srednjeg vijeka do suvremenog doba*. Zagreb: Pravni fakultet, 2012.
- Čizmić, Ivan, Dražen Živić. „Vanjske migracija stanovništva Hrvatske – kritički osvrt“. U: *Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive*, ur. Dražen Živić et al., 55-69. Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, 2005.
- Gelo, Jakov. *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*. Zagreb: Globus, 1987.
- Gross, Mirjana. *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981.
- Gross, Mirjana, Agneza Szabo. *Prema hrvatskom građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. Zagreb: Globus, 1992.
- Iveljić, Iskra. *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*. Zagreb: Leykam international d.o.o., 2010.
- Karaman, Igor. *Hrvatska na pragu modernizacije (1750. – 1918.)*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2000.
- Pavličević, Dragutin. „Ustroj hrvatskoga društva i njegove promjene u XIX. stoljeću“. U: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost, 4. svezak, Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne: (XIX. stoljeće)*. ur. Mislav Ježić, 13-24. Zagreb: Školska knjiga, 2009.
- Stančić, Nikša. „Hrvatski narodni preporod – ciljevi i ostvarenja“. *Cris: časopis Povijesnog društva Križevci* 10 (2009), br. 1: 6-17.
- Stipetić, Vladimir. „Stanovništvo Hrvatske u XIX. stoljeću (1800. – 1914.)“. U: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost, 4. svezak, Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne: (XIX. stoljeće)*, ur. Mislav Ježić, 13-24. Zagreb: Školska knjiga, 2009.
- Štefanec, Nataša. „Plemstvo“. U: *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, ur. Lovorka Čoralčić, 91-110. Zagreb: Matica hrvatska, 2013.

Internetski izvori

- <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/?bbox=1998981.1637139295%2C5644607.009261268%2C2012032.7862936233%2C5649976.710498302> (24. 3. 2017.)
- <http://www.dw.com/hr/zaboravljeni-osje%C4%8Dki-dobrotvori/a-18211481>, (24. 3. 2017.)
- <http://www.mgz.hr/hr/izlozbe/portreti-zagrepcana-u-19-stoljecu,399.html> (24. 3. 2017.)
- <http://narodni.net/kruh-nas-svagdasnji-zetva-vrsidba-proslosti/> (24. 2. 2017.)
- <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=56610> (6. 6. 2017.);
- <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=27297> (6. 6. 2017.);
- <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=7492> (6. 6. 2017.);
- <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=1920> (6. 6. 2017.);
- <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65069> (6. 6. 2017.);
- <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=64138> (6. 6. 2017.);
- <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=32544> (6. 6. 2017.);

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=3978> (6. 6. 2017.);

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=14512> (6. 6. 2017.)

SUMMARY

Gradual modernization processes, that have stretched over the European continent, affected the territory of Croatian lands a little bit later than the rest of Europe, particularly the western Europe. These processes emphasized the role of the society that is called "Late estate society" or "pre-modern society". The national integration, cultural homogenization and linguistic standardization were processes that have been closely linked to the modernization process of society, state and administration and their qualities indicate the degree of modernization. Pre-modern society in this paper is presented separately, stratum after stratum. Stratification of society was similar to the one in the Middle Ages. However, in 19th century there was a strong positioning and strengthening of stratum named as "honor" - the high bourgeoisie and traders.

In this paper is, also, described the daily life of each individual stratum of Croatian pre-modern society. Firstly, the importance of historical demography is indicated as a starting point to show and explain the daily life and the role of social classes. Secondly, it is explained how the modernization processes increased and how they affected the Croatian population. At the same time this paper is based on pointing out the problem of availability of data related to demographics and the lack of demographic and sociological research of the Croatian society throughout history. To sum up, this paper is focused on elaborating how Croatian society in 19th century, through modernization changes, made the foundations of modern Croatian society.

Keywords: *pre-modern society, modernization, historical demography, daily life*